

MORAUSZKI ANDRÁS

A KAPCSOLATHÁLÓZAT-ELEMZÉS ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A KISEBBSÉGI CIVIL SZERVEZETEK KUTATÁSÁBAN*

Összefoglalás. A kisebbségi intézményrendszerek kutatása a társadalomtudomány kevésbé központi témái közé tartozik. Az elmúlt évtizedekben megvalósult kutatások jellemzően a kisebbségi – elsősorban a külhoni magyar – intézményrendszerek, vagy annak részét képező civil szervezetek számának, megoszlásának, bevételszerkezetének és a működés egyéb körülményeinek vizsgálatára terjedtek ki. Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a kapcsolathálózat-elemzés módszerének alkalmazása a szervezetek közötti viszonyok vizsgálatára olyan további fontos információkkal szolgálhatna, amivel az eddigi, a szervezeteket elszigetelten vizsgáló kutatások nem szolgálnak, mint a civil szféra informális struktúrája, helyzete a teljes intézményrendszeren belül, kapcsolata más kisebbségek és a többség intézményeivel. Érvelésem alátámasztása érdekében áttekintem a szervezetközi kapcsolathálózat-elemzés szakirodalmát, a módszer magyarországi adaptációját, illetve a kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó irodalmakat.

Kulcsszavak: civil szervezetek, nemzeti kisebbségek, kapcsolathálózat-elemzés.

Abstract. The research of the institutional systems of ethnic minorities is one of the less central topics of the social sciences. The studies, that took place in the last decades dealt typically with the size, composition, income-structure and conditions of operation of the minority institutional systems – primarily those of the Hungarian communities abroad – or the civil society organizations as part of the former. In our paper we argue, that the application of network analysis methods to study the interorganizational relationships of these organizations might contribute to our better understanding of the institutional systems in a way, that the studies dealing with the organizations as independent entities could not. Topics that could be addressed are for instance the informal structure of the civil society, it's position within the institutional system and it's relationship with the institutions of other ethnic minorities and the dominant ethnic group. We support our argument by reviewing the literature of interorganizational relationships (IORs), the adaptation of network analysis in Hungary in the study of IORs and the literature on ethnic organizations in Central Europe.

Keywords: civil society organizations, ethnic minorities, network analysis.

* Témavezető: Örkény Antal.

Bevezetés

Bár a civil szervezetek nem tartoznak egyik tudományterület érdeklődésének központi témái közé sem, az elmúlt évtizedek folyamán mégis időről időre a társadalomtudományi kutatások homlokterébe kerültek. Nemzetközi szinten elsősorban a civil társadalom részeként értelmezett nonprofit szektor kapott jelentősebb figyelmet. A nemzetközi nonprofit kutatások felhívták a figyelmet a szektor szerepére a nemzeti össztermék termelésében, valamint a foglalkoztatásban egyaránt (Salamon et al. 1999). A nonprofit szervezetek társadalomban betöltött szerepe azonban nem korlátozódik a gazdaságra. Lester Salamon és szerzőtársai nemzetközi összehasonlító vizsgálatra alapozva a nonprofit szervezetek ötféle funkcióját azonosították: a szolgáltatóit, az innovációt, érdek-képviselőt, az expresszív funkciót, amelyhez szorosan kötődik az új vezetők kinevelése, valamint a közösség-építésben és demokratizálódásban betöltött funkciójukat (Salamon–Hems–Chinnock 2000).

A civil szervezetek iránti tudományos érdeklődés tehát nem alaptalan. Viszonylag ritkán kerültek azonban a figyelem középpontjába a kisebbségi civil nonprofit szervezetek. Ha pedig mégis történtek kutatások azzal a céllal, hogy ezt az intézményrendszert felmérjék, ezek ritkán terjedtek túl a szervezetek számának, valamint gazdálkodásuk legalapvetőbb jellemzőinek feltárásán. Ennek oka részben a téma általános „elméletiszegénysége”, másrészt a kutatások megrendelőinek érdektelensége (Kiss 2006). Az egyes kutatások különböztek abban, hogy mely szervezetekre terjedtek ki: voltak, amelyek kifejezetten a civil vagy nonprofit szervezeteket, vagy ezek egy speciális részét vizsgálták (pl. Kiss 2010, Dániel–Kiss 2014, Barna 2004), mások a kisebbségi intézményrendszer egészét vagy részét, ebbe azonban a civil és nonprofit szervezeteken kívül beemelték a más típusú, például állami vagy önkormányzati intézményeket is (pl. Blénesi–Mandel–Szarka 2005).

A fent említett kutatások törekedtek az intézményrendszer méretének, összetételének, fő bevételi forrásainak és más működési sajátosságainak felmérésére, ugyanakkor nem vizsgálták az intézményrendszer struktúráját, ami alatt az egyes intézmények, szervezetek közötti kapcsolatok mintázatát értjük.

Tanulmányomban a civil társadalom és a nonprofit szektor fogalmának, az ezekkel foglalkozó elméleti irodalomnak, valamint a kisebbségi intézményrendszerekről szóló munkáknak a rövid bemutatását követően arra keresem a választ, milyen lehetőségek rejlenek a társadalmi kapcsolathálózat-elemzés alkalmazásában a kisebbségi civil szervezetek és általában a kisebbségi intézményrendszerek vizsgálatában. A közvetlen célom, hogy áttekintést nyújtsak arról, milyen lehetséges kutatási irányok fedezhetők fel a szervezetközi kapcsolatháló-kutatás nemzetközi szakirodalmában, valamint azt, hogy milyen munkák tettek kísérletet a módszer magyarországi adaptációjára.

Úgy vélem ugyanis, hogy a kisebbségi intézményrendszerek feltárása nem lehet teljes, amíg pusztán az egyes szervezetek számát és működésük legalapvetőbb jellemzőit tárjuk fel, hanem törekednünk kell arra, hogy jobban megismerjük e szektor struktúráját, valamint kapcsolódását más szervezetekhez és intézményekhez. Úgy gondolom, hogy a magyar társadalomtudományi kutatások mindezülig minden eredmény ellenére csak részben aknázták ki a kapcsolatháló-elemzés módszerében rejlő lehetőségeket, mégpedig fokozottan igaz ez a szervezetközi kapcsolatok, illetve a kisebbségi intézményrendszerek tekintetében.

A kisebbségi szervezetekre vonatkozó elérhető ismeretekre támaszkodva amellettt érvelek, hogy a szervezetközi kapcsolatháló-elemzés módszerének alkalmazása további hasznos információkkal szolgálna a kisebbségi

intézményrendszerek informális struktúrájáról, szerveződési logikájáról, az esetleges megosztottságokról, a civil szervezetek és a politikai társadalom kapcsolatáról és más kérdésekről.

Civil társadalom – nonprofit szervezetek – kisebbségi intézmények

A hétköznapi és szakmai diskurzusban több különböző fogalommal találkozhatunk, amelyek mind többé-kevésbé ugyanazt, az általunk is vizsgált szervezeti kört próbálják valamilyen szempontból megragadni. Az alkalmazott megjelölések országonként is eltérhetnek. Így előfordul, hogy az emberek civil szervezetekről, önkéntes tevékenységről, nonprofit szektorról, nem kormányzati szervezetekről, harmadik szektorról vagy másról beszélnek, ezeket a fogalmakat pedig egymás szinonimáiként, megfelelőiként kezelik. A különböző fogalmakra leggyakrabban úgy tekintenek, mint amelyek mindössze ugyanannak a társadalmi jelenségnek más-más oldalát ragadják meg (Bartal 2005). Ugyanakkor egy elemzésnek véleményem szerint számot kell vetnie legalább a legfontosabb fogalmak jelentésével és egymáshoz való viszonyával.

A civil társadalom fogalma viszonylag hosszú múltra tekint vissza (Bartal 2005, Bocz 2009). Az egyes szerzők, illetve a civil társadalommal foglalkozó vagy arra hivatkozó szereplők sokszor eltérő módon konceptualizálták a civil társadalom fogalmát, amely fogalomnak három egymással összefüggő, átfedő fogalma különíthető el (Keane 1998, Seligman 1992). Az első a politikai használat: a civil társadalom lehet pártok és mozgalmak jelszava, egy politikai cél elérésének eszköze. Másodsor: a civil társadalom lehet analitikus fogalom, ideáltípus, melyet használhatnak társadalmi jelenségek leírására, elméletbe foglalhatják, vizsgálhatják eredetét, fejlődését, különböző formáit. Harmadsor: a civil társadalom használható normatív filozófiai fogalomként is a jó társadalom megjelölésére, amelyben elválnak az állami és polgári intézmények, a civil szerveződések szabadsága garantált, mint ahogy a kommunikációs médiumok államtól való függetlensége is, ami által lehetővé válik a vita, képviselő és felelősségre vonás. A fogalmat használók abban sem egyeznek, hogy a civil társadalomra mint a *társadalom egy részére* tekintenek, konkrétan az önkéntes társulásokra; mint a *társadalom egy típusára*, amelyben meghatározott társadalmi normák érvényesülnek; vagy pedig az állampolgári aktivitás és elköteleződés szférájára, a *nyilvános szférára* kellene tekinteni (Edwards 2004, 2011).

Mi, amikor a kisebbségi civil társadalom megjelölést használjuk, ezt az első értelemben tesszük, különböző szervezetek együttesére, hálózatára gondolunk, és célunk ezek vizsgálata. A civil szervezetek körének lehatárolása sem problémamentes. A legjellemzőbb definíció szerint az ún. harmadik szektor szervezeteit, vagy más néven nonprofit szervezeteket tekintik a civil társadalom részének (Edwards 2004, Salomon–Helm–Chinnock 2003). A civil társadalmat mint személyek, szervezetek, egyesülések hálózatát látják, amelyek „létrejöttük és működésük sajátos szabályai szerint különböznek az állam intézményeitől” (Bartal 2005: 22). A civil társadalom ebben az értelmezésben nem jelent állam nélküli társadalmat, az állam és az általa teremtett jogi keretek előfeltételei az autonóm civil társadalomnak. Nem azonos a magánszférával sem, nyilvános szféra, amely önkéntes társulásokon alapul, és partikuláris és általános érdekeket egyaránt képviselhet, ezeket közvetíti az állam felé (Arato–Cohen 1984, Bartal 2005).

A nonprofit szervezetek meghatározásában formális kritériumoknak van döntő jelentősége: az államtól és piaci szektortól való intézményes elkülönülés; a profitszétosztás tilalma; intézményesültség, öngazgatás és ön-

kéntesség legalább minimális szintje (Salamon–Anheier 1995). Általában feltételezik, hogy az önkéntes szervezetek összessége a civil társadalom részét képezi, abból születik, ám ez nem feltétlenül van így (Kiviniemi 2008). A nonprofit szektor és civil társadalom között bár jelentős átfedés van, a nonprofit szektor részben szűkebb, ugyanis nem tartalmazza a jogilag nem bejegyzett szerveződések, magában foglalja azonban azokat a szervezeteket, amelyek állami vagy önkormányzati alapításúak, és ezért nem tekinthetők a civil társadalom részének. A közbeszédben gyakran mégis szinonimaként jelenik meg a két kifejezés, a magyar nyelvű szakirodalom pedig a szektor duális jellegét kifejezendő, a civil nonprofit szektor kifejezést használja (Bartal 2005).¹ A kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó irodalom azonban rámutat, hogy a kisebbségi szervezetek között jelentős arányban találunk olyanokat, amelyek jogilag nem bejegyzettek, így vizsgálódásunkat nem korlátozhatjuk a nonprofit szervezetekre.

Végezetül, tanulmányom szűkebb témája indokolja, hogy szót ejtsek arról, mi alapján tekinthetünk egy szervezetet kisebbséginek. A rendelkezésre álló információk rámutatnak, hogy a kisebbségi intézményrendszer önmeghatározásában, amelynek a civil szervezetek is részét képezik – a felmérések során alkalmazott hagyományos szakmai, statisztikai definíciókkal szemben (mint pl. a szervezettípus) – nemzeti és ideológiai kritériumok játszanak fontosabb szerepet (Tóth 2006). A legtöbb szervezet például, mint már említettem, nem is rendelkezik jogalanyisággal. A témával foglalkozó szerzők jellemzően a tagság, vezetés, illetve a célcsoport nemzetiségi összetételét, az alapító dokumentumban rögzített öndefiníciót, a szervezet tevékenységének, és a megfogalmazott vagy implicit céloknak etnikai jellegét, valamint a szervezet belső és külső kommunikációjában használt nyelvet javasolják a kisebbségi intézményrendszerek lehatárolásának fő kritériumaiul (Kiss 2006, Tóth 2006, Fennema 2004). Fontos azonban tudatában lennünk azoknak a problémáknak és nehézségeknek, amelyeket a fenti kritériumok alkalmazása okoz. Így számot kell vetni például azzal, hogy a homogén magyar vagy többségi nyelvhasználat szélső helyzetei mellett a keveredés különböző fokai figyelhető meg a belső és külső kommunikációban, a deklarált és tényleges célok eltérhetnek, illetve az előbbi kritérium szükséges feltételnek tekintése kizárja a vizsgálat köréből azokat a magyar többségű területeken működő szervezeteket, amelyek tevékenysége a helyi magyar lakosságra irányul elsősorban, ám a cél etnikai vonatkozása nem fogalmazódik meg (Kiss 2006). A szervezetek képviselőivel készített interjúk arra is rámutatnak, hogy a szervezetek nem követelik meg a csatlakozóknak az adott nemzetiséghez való tartozását, és a célcsoport is sokszor, legalább részben, a többségi társadalomból kerül ki. A kisebbségi szervezetek meghatározása tehát több szempont együttes és körültekintő alkalmazását követeli meg, aminek következtében a kisebbségi intézményrendszer határa nem tekinthető élesnek.

¹ A tanulmányban egyaránt használom a civil, illetve nonprofit megjelölést, valamint olykor az intézményrendszerről beszélek, attól függően, hogy a hivatkozott tanulmányok milyen megjelölést használnak vizsgálatuk tárgyára vonatkozóan. A fentiek közül természetesen az intézményrendszer a legtágabb, hiszen ez tartalmazza mindkét másik szférát.

A civil társadalom és nonprofit szektor elméletei

A civil szervezetek vagy az ezekkel sokszor egyenlőnek tekintett nonprofit szektor elméleti megragadására számtalan modell tett kísérletet, mi ehelyütt területi okokból csak azokat tekinthetjük át, amelyek szűkebb témánkhoz, vagyis egyrészt a kisebbségi szervezetekhez, másrészt a szervezetközi kapcsolatokhoz szorosabban kapcsolódnak. Mint láttuk, a definíciókban központi helyet kap a politikai és gazdasági intézményektől, illetve az informális, magánszférától való analitikus megkülönböztetés, ez nem jelenti azonban a szektorok közötti kapcsolatok hiányát.

Arató András és Jean Cohen (1992) modelljében a civil társadalom az Életvilág (amelyhez tartozik) és a Rendszer közötti egyik közvetítő elem a politikai társadalom mellett (amely a Rendszerhez kötődik). A kettő között folyamatos interakció van, ami kulcsfontosságú a demokratikus működésben, mindemellett fontos, hogy mindkettő megőrizze saját működési logikáját. A közvéleményben uralkodó normatív civiltársadalom-képpel szemben, amelyben a civil társadalom és a politikai társadalom élesen elválik egymástól, előbbi lényegéhez tartozik a folyamatos interakció az utóbbival, amely megszűnése éppolyan káros jelenség, mint gyarmatosítása (Cohen–Arató 1992, Gerő–Kopper 2011).

A közgazdasági elméletek a nonprofit–állam–piac viszonyt nem tényleges közvetlen kapcsolatokként tekintették, hanem a munkamegosztás, az egyes szektorok kudarcai és komparatív előnyei mentén, igaz a kínálati modellekben már megjelenik a nonprofit szektorok kormányzat általi finanszírozásának kérdése, és ennek hatása a szervezetek autonómiájára (James 1987, Bocz 2009).

A nonprofit szervezetek strukturalista-funkcionalista elméletei ezekre a szervezetekre többek között politikai szereplőként is tekintenek azáltal, hogy ezek a hatalmi döntések befolyásolói és társadalmi kontrolljai, gazdasági tevékenységük révén pedig az állami redistribúció fontos intézményei. A hálózati metafora a jólétmix, illetve jóléti pluralista elméletben jelenik meg először. A hangsúly egyértelműen a szektorok – állam, piac, háztartások és nonprofit szektor – kapcsolatára, egymásrautaltságára, a szektorok közötti átmenetekre és feszültségekre helyeződik. A jóléti pluralista modellben a nonprofit szektor intermedier terület, komplex kapcsolatok színtere, amely összekapcsolja a többi három szektort. A nonprofit–állam viszonyban az autonómiával szemben a kooperációra kerül a hangsúly, a piaci szervezetekkel való kapcsolatban a gazdasági szereplők gyakorlatainak átvételére a nonprofitok részéről, az informális szektorral kapcsolatban pedig arra, hogy a nonprofit szektorban formalizálódnak a szubkulturális igények, ami által a nonprofit szektor a civil társadalom képviselőjeként manifesztálódik. A más szektorokkal való kapcsolatban három minta különböztethető meg: (1) az *asszimiláció*, vagyis a másik szektor működési logikájának átvétele; (2) *kizáródás*, amikor az autonómia megőrzése érdekében a többi szereplővel szemben a tiltakozást választják, ami által el is szigetelődnek ezektől; végezetül (3) a *konfliktuális kooperáció*, ami tényleges partneri viszony, amely szolgáltatások és ellenszolgáltatások formájában jelenik meg, egymás teljesítményének elismerésén alapul, ugyanakkor potenciálisan konfliktusokkal terhelt (Evers 1988, 1995, Evers–Olk 1996, Bocz 2009).

A kisebbségi szervezetekre vonatkozó elméletek közül fontosnak tartjuk megemlíteni Kiss Dénes kisebbségi intézményrendszer-modelljét. Kiss (2006) figyelmeztet, hogy a civil társadalom és nonprofit szféra klasszikus elméleteinek alkalmazása téves következtetésekhez vezethet. Amíg ugyanis a civil társadalom és a nonprofit szektor nyugati elméletei értelmében a nonprofit szektor a társadalomnak az állammal és a piaccal egyenrangú,

elkülönült harmadik szektora, amely kiegyenlítő-korrigáló szerepet tölt be az állam és a piac között, valamint biztosítja a civil társadalom érdekeinek érvényre jutását ezekkel szemben, a kisebbségi intézményrendszerek esetében a civil szféra egy további, etnikai dimenzióval egészül ki. Emiatt az állami szektorhoz a többségi, a nonprofit szektorhoz pedig a kisebbségi jelleg társul. Ezen felül ezek az elméletek nem számolnak a kisebbségi intézményrendszeren belüli hatalmi dimenzióval. Kiss Dénes (2006) alternatívaként kínált intézményrendszermodellje kiterjed nemcsak az általunk tárgyalt civil szervezetekre, hanem a kisebbségnek tekinthető intézmények összességére, vagyis mindazokra, amelyek a nyelvi, a tagságra, vezetésre és célcsoportra, illetve a tevékenység etnikai jellegére vonatkozó kritériumok együttes alkalmazása alapján kisebbségnek tekinthetők. Ezek az intézmények követett céljaik szerint alrendszereket alkotnak,² amelyek – a gazdasági alrendszert leszámítva – költségvetési és nonprofit szervezeteket egyaránt magukban foglalnak. Utóbbiak gyakran valamely nemzetállami intézmény analógjai, amelyeket a kisebbségi elit hoz létre ezek pótlására, amennyiben ezeket a kisebbség nem tudja saját intézményként, saját céljai érdekében használni. Emiatt a kisebbségi intézményrendszeren belül a többségihez képest jelentősebb a nonprofit szervezetek aránya. Kiss Dénes figyelmeztet azonban, hogy a ténylegesen civil jellegű szervezetek köre szűkebb, mint a jogi formájukat tekintve nonprofit szervezeteké, és a szervezetek civil jellege alrendszeri betagozódásukhoz képest másodlagos.

Az alrendszeren belül az intézményeket nemcsak horizontális, hanem vertikális, hatalmi kapcsolatok is összeköthetik, de nem szükségszerű, hogy a szervezetek egy alrendszeren belül kapcsolatban legyenek. A ténylegesen kapcsolatban lévő – akár konkurens, akár együttműködő – szervezetek hálózatszerű képződményeket, mezőket alkotnak, amelyek működésük során két többségi mezőhöz – az adott ország többségi mezőjéhez, és amennyiben van, a megfelelő anyaországi mezőhöz – kapcsolódnak, ami magával hozhatja a források potenciális megkettőződését, ám a mezőt irányító egyértelmű szabályok kialakulását is gátolhatja a két mező eltérő logikájához való alkalmazkodás. Egy friss tanulmányában azonban Dániel Botond és Kiss Dénes (2014) már az Evers által is javasolt modellben kísérli meg elhelyezni a romániai magyar szervezeteket.

Figyelemre érdemes Meindert Fennema (2004) modellje az etnikai közösségről, amelyet ő mint az etnikai kisebbségek civil szervezeteinek hálózatát értelmezi, amely a személyek több szervezetben való tagsága, illetve vezető funkciója révén jön létre. Bár nem értek egyet az etnikai közösség fogalmának a szervezetközi hálózatra való szűkítésével, és a szervezetközi kapcsolatok sem korlátozódnak a fentiekre, Fennema interetnikus kapcsolatokra vonatkozó megállapításai egybevágóak saját interjú tapasztalatainkkal: ezek elsősorban többnemzetiségi egyeztető testületek formájában valósulnak meg, a szervezetközi kapcsolatok vélhetően még akkor is kevésbé jellemzőek, mint az intraetnikus kapcsolatok, ha a releváns viszonyokat nem korlátozzuk a közös tagságra.

---

² Kiss (2006) tételesen felsorolja ezeket, megnevezve a közigazgatási, oktatási-tudományos, vallási, politikai, művelődési, valamint a gazdasági alrendszert.

A kapcsolathálózat-elemzés módszere

A civil szférán belüli, illetve a más szektorokkal vagy más kisebbségek szervezeteivel való kapcsolatok tehát az előbbieken ismertetett modelleknek is központi részei. , hogy a bemutatott modellek megállapításainak vizsgálatára a kapcsolathálózat-elemzés módszere a legalkalmasabb.

A társadalmi kapcsolathálózat-elemzés az 1970-es években vált a szociológia egyik meghatározó paradigmájává. A témához kapcsolódó tanulmányok száma az elkövetkező évtizedekben exponenciálisan nőtt (Borgatti–Foster 2003). Gyökerei Jacob Moreno szociometriai vizsgálataiig nyúlnak vissza. Ezt követően az új módszert eredményesen adaptálták a szociálpszichológia, pszichológia, politikatudomány, a közgazdaságtan és az antropológia területén is, az 1970-es években pedig a hálózat kutatás súlypontja a szociológia felé mozdult el. Az 1980-as évekre létrejöttek a kapcsolathálózat-elemzés legfontosabb intézményei is (tudományos társaságok, folyóiratok, konferenciák stb.). Az évtizedek folyamán pedig a networkmódszert számos szakterület vizsgálata során alkalmazták, ezzel párhuzamosan a kapcsolathálózat-elemzés módszertani alapjai is jelentős fejlődésen mentek keresztül (Galaskiewicz–Wasserman 1993, Borgatti et al. 2009).

A kapcsolathálózat-elemzés a klasszikus survey-vizsgálatokkal ellentétben a társadalmat nem mint pozíciók halmazát fogja fel, hanem az egyének, csoportok, szervezetek és más aktorok közötti kapcsolatok hálózataként. A megfigyelési egységeket nem tekinti egymástól függetlennek, hanem épp ellenkezőleg, kölcsönös függőségi viszonyaikban vizsgálja őket. Ebben a megközelítésben a megfigyelési egységek attribútumainál fontosabbak ezek a közvetlen vagy közvetett kapcsolatok más megfigyelési egységekhez, valamint helyzetük a teljes hálózatban. A kapcsolathálózat-elemzésben ezek a kapcsolatok lehetnek hasonlóságok, például térbeli közelség, tagság ugyanabban a szervezetben, ritkábban bizonyos közös attribútumok;³ lehetnek társadalmi kapcsolatok, mint például rokonság, baráti, munkatársi vagy egyéb kapcsolatok, affektív (szeretet, gyűlölet stb.) vagy kognitív (pl. ismertség) viszonyulások; interakciók, mint például segítség, tanács, sérelem, szexuális kapcsolat; valamint különböző erőforrások, információ, hiedelmek vagy személyek áramlásai (Borgatti et al. 2009).

A kapcsolathálózat-elemzés alkalmazási lehetőségei a szervezetközi viszonyok vizsgálatában

Bár a kapcsolathálózat-elemzés gyorsan elterjedt a szociológiai kutatásokban, a szervezetek közötti kapcsolathálók kutatása ennek a szakirodalomnak csak töredékét teszi ki (Provan–Fish–Sydow 2007).

A hálózati metafora a nonprofit elméletek közül a jóléti pluralista elméletben jelenik meg először. Mint fentebb már bemutattam, a jóléti pluralista modellben a nonprofit szektor intermedier terület, amely összekapcsolja a többi három szektort. Az elmélet a nonprofit–állam viszonyban a kooperációra helyezi a hangsúlyt, a piaci szervezetekkel való viszonyban a piaci jellemzők átvételére a menedzsmentben, az informális szektorral való kapcsolatban pedig a nonprofit szektor az, ahol az előbbiben megfogalmazódó igények kifejeződnek.

³ Ezeket a közvetett kapcsolatok által alkotott hálózatokat nevezik two-mode vagy bipartit hálózatoknak is, amelyekben az aktorok nem közvetlenül kapcsolódnak, hanem a közös földrajzi vagy társadalmi tereken, közös attribútumokon keresztül.

A nonprofit szervezetek a másik három szektorból erőforrásokra tehetnek szert, amelyeket saját tevékenységükben hasznosíthatnak (Evers 1995, Walcher 1997).

A civil/nonprofit kutatásba a kapcsolathálózati megközelítést a globális civil szektor vizsgálata hozta be, e szervezetek legfontosabb sajátosságaként épp a reciprocitást és hálózatiságot megjelölve. A globális civil társadalom kutatói a network megközelítésben látták a nonprofit kutatások „módszertani nacionalizmusának” meghaladását (Anheier–Katz 2004). Bár elsősorban a nemzetközi civil társadalom van érdeklődésük fókuszában, a szervezetenkénti networkök irodalma rámutat, hogy a paradigma a globális szint mellett a lokális intézményrendszerek vizsgálatában is el tudott terjedni.

Joseph Galaskiewicz a globális civil társadalom kutatóit időben jelentősen megelőzve alkalmazta a kapcsolathálózat-elemzést helyi intézményrendszerek struktúrájának vizsgálatában. A civil szervezetek több okból is kapcsolatokat építenek ki egymás között. A szervezetenkénti kapcsolatháló-irodalmat ismertető egyik korai tanulmányában Galaskiewicz (1985) jó áttekintést ad azokról az arénákról, amelyekben a szervezetenkénti kapcsolatok (beleértve nemcsak a civil/nonprofit szervezetek kapcsolatait, hanem gazdasági társaságokat és más szervezeteket) megjelenhetnek.

Az erőforrás-allokáció arénájában kölcsönösen előnyös erőforráscserék zajlanak, az egyes szervezetek saját céljaik elérése érdekében építenek ki kapcsolatokat, amelyeken keresztül a szükséges erőforrásokat (anyagi erőforrásokat, információt stb.) beszerezhetik, ugyanakkor törekszenek arra, hogy mindeközben autonómiájuk a lehető legkisebb mértékben sérüljön. A politikai érdekképviselőt képezi a szervezetenkénti kapcsolatok második színterét, amely arénában a szervezetek koalíciókat építenek bizonyos politikai célok elérése érdekében. Végezetül a legitimitás arénájában a szervezetek a döntéshozók, pályázatok elbírálói, a közvélemény vagy mások meggyőzésére törekszenek a szervezet céljainak és működésének legitimitásáról. Galaskiewicz a tanulmányaiban (Galaskiewicz 1979, Galaskiewicz–Krohn 1984) az erkölcsi támogatást vizsgálja, mint olyan kapcsolatot, amely a szervezetek legitimitációs szükségletét elégíti ki. Természetesen a három arénában kialakított hálózatok hatással lehetnek egymásra, az egyik arénában fenntartott kapcsolatok segíthetik, vagy épp akadályozhatják más típusú kapcsolatok kiépítését.

A szervezetenkénti kapcsolatháló-elemzések a szervezeteket ezekben a hálókba ágyazódva vizsgálják. Ugyanakkor a hálózatok lehetnek a vizsgálat tárgyai és kiindulópontjai egyaránt – a kutatások egyrészt megkísérelhetik magyarázni a kapcsolathálóknak a létrejöttét, felfedni a hálózatok struktúráját, vagy éppen „független változóként” is kezelhetik a szervezetek közötti kapcsolatokat és a hálózatok egészét, amelyek magyarázatot nyújthatnak a szervezetek különböző jellemzőire, viselkedésére (Borgatti–Foster 2003).

A szervezetek közötti kapcsolatok előzményeiként számtalan tényező említhető meg, kezdve a szervezeteket alkotó személyek egymás közötti kapcsolataival, amelyek alapulhatnak e személyek hasonlóságán, térbeli vagy társadalmi struktúrabeli közelségén, személyiségén. A szervezeti vezetőkkel készített interjúk rámutatnak, hogy nem ritkán a kapcsolatok hiányáért is a szervezetek vezetői közötti konfliktusok felelősek. A személyes kapcsolatok mellett a kapcsolatok kiépítésében szerepet játszanak a szervezeti szintű motivációk, mint az erőforrás-elérés, a bizonytalanság csökkentése, a legitimitás erősítése, vagy épp kollektív célok elérése. Szerepet kapnak az együttműködés terén szerzett korábbi tapasztalatok; a személyekkel vagy szervezetekkel szembeni bizalom; a reciprocitás normáinak elfogadottsága és kikényszeríthetősége; a szervezetek hasonló státusza és hatalmi pozí-

ciója; a kontextus, legyen az jogi, intézményi, kulturális vagy történeti, ideértve például különböző kifejezetten hálózatépítésre törekvő szervezetek jelenlétét is (Brass et al. 2004).

A következmények között az imitációt, vagyis más szervezetek gyakorlatainak terjedését; az innovációt, a szervezet túlélését és jobb teljesítményét említik (Brass et al. 2004). Hardy és munkatársai (2003) pedig a kapcsolatok hatásait összekapcsolják az együttműködések egyéb jellemzőivel, nevezetesen, hogy mennyire intenzív a kapcsolat a két szervezet között (*involvement*), illetve mennyire ágyazódik bele tágabb szervezatközi viszonyokba (*embeddedness*) (Hardy–Phillips–Lawrence 2003). A lehetséges hatások közül a nagyobb mennyiségű és kritikus erőforrásokhoz és más szervezeteknél meglévő tudáshoz való hozzáférés az előbbivel, a politikai befolyás erősödése az utóbbival, az új tudás létrejötte pedig mindkettővel összefüggni látszik.

A kapcsolatháló-elemzés megvalósulhat mikroszinten, az egyes diádok, triádok, a szervezetek egocentrikus hálózatainak szintjén, vizsgálhatják a szervezetek centralitását, kapcsolataik multiplicitását; de történhet egy település, térség, ország szintjén, vagy akár nemzetközi szinten, és a vizsgálat tárgya lehet a teljes hálózat struktúrája, különböző tulajdonságai, mint például a sűrűsége, fragmentáltsága vagy más tulajdonságai (Borgatti–Foster 2003, Provan–Fish–Sydow 2007). A kapcsolathálózat-elemzés egyik gyakran idézett sajátossága, hogy mind elméleti, mind módszertani szempontból számos kapcsolódási pont van ez utóbbi makroszintű elemzések és a mikroszintű vizsgálatok között. Egy harmadik szintnek is tekinthetőek azok az ún. hiperhálózati megközelítések (Anheier–Katz 2004), amelyek lényege, hogy az elemzési egységek – általában szervezetek, de lehetnek akár szervezettípusok is (lásd Seippel 2007) nemcsak közvetlenül, de közvetetten is kapcsolódhatnak, például eseményeken, szervezeteken, közös tagokon keresztül (ezt two-mode vagy bipartit hálózatnak is nevezik), ami nem csak az aktorok között hoz létre hálózatot, hanem – a közös tagság révén – az események, szervezetek, szervezettípusok között.

1. táblázat: A szervezatközi hálózatok kutatásának típusai

Független változók – bemenetek szintje	Függő változók – kimenetek szintje	
	Egyes szervezetek	Szervezetek csoportjai, hálózat
Szervezeti szintű változók	Egy szervezet hatása egy másikra diadikus kapcsolatokon keresztül	Egy szervezet hatása a hálózatra
Network szintű változók	A hálózat hatása egy szervezetre	Hálózatszintű interakciók

Forrás: Provan–Fish–Sydow (2007: 483).

A kapcsolathálózat-elemzés célját képezhetik az aktorok közötti különbségek, azaz a hálózat differenciálódása, de az aktorok valamilyen szempontból vett hasonlósága is. A hasonlóságokra és különbözőségekre pedig a magyarázatot kereshetik az aktorok közötti közvetlen kapcsolatokban, és az ezeken átáramló erőforrásokkal vagy az egyes szereplők által elfoglalt strukturális pozíciókban, ami értelmezhető egyrészt mint az egyes aktorok hasonló vagy épp eltérő kapcsolatkészlete (Borgatti–Foster 2003), vagy mint különleges jelentőségű strukturális pozíciók, mint például híd- vagy brókeri szerep betöltése, vagyis olyan aktorok vagy csoportok összekötése, akik egyébként nincsenek kapcsolatban.

2. táblázat: A kapcsolathálózati kutatások típusai

Mechanizmus	A magyarázat célja	
	Társadalmi tőke (teljesítménykülönbségek)	Diffúzió (homogenitás)
Strukturalista (topológiai)	Strukturális tőke	Környezet általi formálódás
Kötésorientált (erőforrásáramlás)	Erőforrás-elérés	Fertőzés

Forrás: Borgatti–Foster (2003: 1004).

A kapcsolathálózat-elemzés magyarországi alkalmazásai a civil/nonprofit-kutatásokban

Bartal Anna Mária egy 2006-os tanulmányában még azt írja, hogy a kapcsolatháló-elemzés még nem nyert polgárjogot a magyarországi nonprofit kutatásokban (Bartal 2006). Ugyanebben a tanulmányában egy hazai ernyőszervezet tagjainak vizsgálatán mutatja be a kapcsolathálózat-elemzés alkalmazásának lehetőségét. A szervezetek egymás közötti és más, az ernyőszervezethez nem tartozó szervezetekkel kialakított kommunikációs, együttműködési (közös rendezvények, közös pályázatok) és támogatói/támogatotti kapcsolatait, valamint elismertségi viszonyait és észlelt befolyását vizsgálta. A szövetségen belüli kapcsolathálózatokat a sűrűség, a hálózat alapvető struktúrája, a kapcsolatok kölcsönössége szerint elemezte, valamint feltárta a hálózatokban megfigyelhető klikkeket, a központi szerepet és a hídszerepet betöltőket. A hálózatok struktúrájának magyarázata kevésbé jelenik meg a tanulmányban, és elsősorban az egyes szervezetek kilétével, másrészt azzal magyarázza a szereplők strukturális pozícióit, hogy vezetőik válaszaik alapján mennyire tekinthetők motiváltaknak a szövetségi munkára. A tanulmány fontos érdeme, hogy felhívja a figyelmet a formális statisztikai vizsgálat és a kapcsolathálózat-elemzés egymást kiegészítő voltára, valamint több olyan problémára, amellyel a szervezetközi hálózatokat kutatóknak szembe kell nézniük, így például a kérdőívet kitöltő személy kompetenciájának kérdésére, a személyes és szervezeti kapcsolatok közötti átfedésekre (uo.: 2006).

Bartal Anna Mária és Molnár Krisztina végezték el az Ister–Granum Eurorégió magyar civil/nonprofit szervezeteinek kapcsolathálózati vizsgálatát (Bartal–Molnár 2006). A kutatásban ezúttal is együttesen alkalmazzák a civil/nonprofit szervezetek formális statisztikai és a szektor kapcsolathálózati vizsgálatát. A felmért kapcsolattípusok ezúttal is a kommunikációs és együttműködési (pályázási) és a szlovákiai szervezetek esetében a támogatói kapcsolatai voltak. A szektor és környezete kapcsolatai közül a települési önkormányzattal, illetve a határon túli és más külföldi szervezetekkel való kapcsolatokat mérték fel, valamint az ernyőszerkezeti tagságot. A magyarországi és szlovákiai szervezeteket elkülönítve vizsgálták, körzetenként. Az elemzés szempontjai megegyeztek az előbbi (Bartal 2006) tanulmányéval. Témánk szempontjából elsősorban a szlovákiai magyar szervezetekre vonatkozó eredmények érdekesek. Ez alapján látható, hogy a térség civil hálózata néhány központi szereplő köré csoportosul. A hálózatok szerkezetében a tevékenységterület és települések szerinti elkülönülésnek volt szerepe (Bartal–Molnár 2006).

Haász Nikolett (2010) szakdolgozatában alkalmazta a kapcsolathálózat-kutatás módszerét. A vizsgált kapcsolatok és az elemzés szempontjai lényegében megfeleltek a Bartal Anna Mária kutatása kapcsán említetteknek.⁴ Vizsgálata alapján a Komárom-Esztergom megyei német szervezetek kapcsolathálózatának sűrűsége inkább alacsonynak mondható, és alapvetően területi alapon tagolódik.

Kováts András (2012) a Magyarországon aktív migráns szervezeteket vizsgálta. Külön elemezte a vertikális kapcsolataikat a különböző hivatalos szervek irányába, és külön vizsgálta a szervezetek horizontális kapcsolatait, megkülönböztetve egyrészt a saját etnikum más szervezetei felé irányuló összekötő, valamint a más etnikai csoportokkal és a többségi szervezetekkel kialakított áthidaló kapcsolatokat, másrészt a gyenge (találkozás, konzultáció, információcsere) és erős (együttműködés projekt vagy esemény kapcsán) kapcsolatokat. A kutatás zárótanulmányában azonban nem törekedett a kapcsolathálózatok magyarázatára, egyedül az etnikai csoportok szerinti tagolódásra hívta fel a figyelmet.

Témánk szempontjából érdekes még Gerő Márton és Fonyó Attila kutatása a magyarországi jogvédő szervezetek kapcsolatairól, amelynek egyik központi kérdése volt a különböző szektorok és alszektorok elkülönülése (Gerő–Fonyó 2013). A szerzők két típusú kapcsolat mentén vizsgálták a szervezetek kapcsolathálózatát, a tranzakciós (erőforrások átadásán vagy megosztásán alapuló) és a szövetségi (közös állásfoglalás, petíciók, demonstrációk) kapcsolatokat mentén. A kutatás rámutatott egyrészt a szervezetek tevékenység szerinti csoportosulására és a hálózatok fürtös elrendezésére, azaz arra, hogy számos szervezet van, amelyek egymáshoz csak néhány centrális szervezeten keresztül kapcsolódnak, közvetlenül nem. A tranzakciós hálózatban felhívták a figyelmet a kormányzati szereplők jelenlétére, amelyek közül néhány a hálózat központi szereplője. Összességében úgy találták, hogy nincs egyértelmű elkülönülés sem a jogvédő és nem jogvédő, sem a civil és nem civil szervezetek között, a jogvédő civil szervezetek inkább közvetítő szerepet töltenek be (uo.).

Emellett a kapcsolathálózat-elemzés módszerét még több más esetben is felhasználták, így például teleházak (Osváth 2005), a szakkollégiumi mozgalom (Fazekas–Sik 2007), a drogprevenció területén működő nonprofit szervezetek (Arnold–Paksi 2010) vagy épp a katolikus családok közösségei (Laki 2012) kutatásában.

A kisebbségi civil szervezetek kapcsolatai

A következőkben arra szeretnék rámutatni, milyen új ismeretekkel szolgálhatna a kisebbségi intézményrendszerekről, illetve azon belül a civil szervezetekről a kapcsolathálózati módszer alkalmazása. Érvelésemben támaszkodok a kisebbségi szervezetekről készült eddigi munkáknak a szervezetek közötti, valamint a más szektorokkal való kapcsolatokra vonatkozó megállapításaira, valamint saját, kisebbségi szervezetek vezetőivel készített interjúkra.

Az általunk vizsgált kisebbségi szervezetek tevékenységük során számtalan különböző szervezettel és intézménnyel kapcsolatba kerülnek. Ez jól látható például a romániai magyar nonprofit szervezetekre kiterjedő vizsgálatokból (Barna 2004, Kiss 2010, Dániel–Kiss 2014), és nincs okunk feltételezni, hogy ez ne lenne igaz a többi külföldi magyar közösségre, illetve a más kisebbségi csoportokra. Az idézett kutatások a szervezetek kap-

⁴ A szakdolgozat témavezetője Bartal Anna Mária volt.

csolatait két módon is vizsgálták. Egyrészt a bevételszerkezet vizsgálata révén fényt derítettek a szervezeteknek a potenciális támogatókkal való kapcsolatára; másrészt közvetlenül is rákérdeztek, van-e az adott szervezetnek kapcsolata a helyi önkormányzattal, egyházzal, gazdasági szervezettel, politikai párttal, más civil szervezetekkel vagy egyéb intézményekkel.

A bevételszerkezetből világosan látszik, hogy a kisebbségi civil szervezetek támogatásaik révén közvetetten függnek a politikai intézményektől, önkormányzatoktól és kormányzati szervektől, bevételeik legnagyobb részét ezekből a forrásokból kapják, saját tevékenységből származó bevételeik alig vannak (Kiss 2010, Barna 2004, Nagy–Tóth 2006, *Vajdasági magyar civil stratégia* 2012). Ez alól kivételek a migránsok szervezetei, amelyek alig kapnak állami és önkormányzati támogatást, és elsősorban magánadományokból és tagdíjából működnek (Kováts 2012). A függőség különösen látványos esete, ha a szervezet fennmaradása érdekében kénytelen újabb és újabb programokat megpályázni, hogy a működéshez szükséges forrásokat ezekből biztosítsa (Wizner–Bernáth 2002). Magyarországon ezen kívül kimutatható a függés a kisebbségi önkormányzatoktól (Kiss–Kovács–Máder 2004, Haász 2010), a határon túl pedig a forráselosztásban betöltött pozícióik miatt a kisebbségi magyar politikai elitől (Kováts 2009, Kiss 2010, Barna 2004). A mástól való pénzügyi függés speciális esete, amikor egyes nem bejegyzett szervezetek javára pályáznak más szervezetek, amelyek aztán a kapott támogatást a nem bejegyzett szervezet rendelkezésére bocsátják (lásd Morauszki 2012).

A különböző elemzések világosan rámutattak, hogy a vizsgált szervezetek többé-kevésbé intenzív kapcsolatot ápolnak nemcsak más civil szervezetekkel, de más szektorokkal is, ugyanakkor kevésbé jellemzőek a kapcsolatok a gazdasági társaságokkal,⁵ illetve a többségi civil szférával, még akkor sem, ha a többség egyébként nyitott lenne az együttműködésre (Kováts 2009, Barna 2004, Kiss 2010, Dániel–Kiss 2014).

A nemzetiségi önkormányzatok a civil/nonprofit szervezetek fontos partnerei (Kiss–Kovács–Máder 2004, Haász 2010). A kétfajta szervezettípus gyakran személyi átfedések révén is szorosan összefonódik, akár azért, mert a nemzetiségi önkormányzati vezetők a civil szférából érkeztek, vagy pedig a kisebbségi önkormányzatok próbálják mozgásterüket civil szervezetek révén növelni (Lukács 2000). A kormányzati és önkormányzati intézmények gyakran ezeket tekintik partnernek, a kisebbség legitim képviselőinek. A nemzetiségi önkormányzatoknak jelentős szerepe lehetne a civil szféra tájékoztatásában, ám ehhez nem feltétlenül rendelkeznek megfelelő kapcsolatokkal (Wizner–Bernáth 2002). A nemzetiségi önkormányzatok tehát közvetítőként beékelődhetnek a civil szervezetek és a politikai szféra közé, így a velük kialakított kapcsolatok számos előnnyel járhatnak a civil szervezetek számára. Ezek híján a szervezet eleshet támogatásoktól, nem jut hozzá bizonyos információkhoz, és a befolyása a helyi vagy országos politikai szférára is korlátozott.

A külföldi magyar szervezetek esetében, úgy tűnik, különösen erős az összefonódás a civil/nonprofit szervezetek és a politikai pártok között, mégpedig már a rendszerváltás óta.⁶ A rendszerváltás környékén a megszülető politikai mozgalmak törekedtek is rá, hogy a már létező intézményeket befolyásuk alá vonják, illetve új

⁵ Jó példaként azonban megemlíthető például az erdélyi Igen, tessék! mozgalom, vagy a hasonló szlovákiai kezdeményezés, a Magyar Pozsony.

⁶ Szlovákiában a rendszerváltás idején a legnagyobb szervezet, a Csemadok a politikai elit rekrutációjában is jelentős szerepet kapott, mivel a rendszerváltást megelőzően a szervezet az érdek-képviselési tevékenység és közéleti szerepvállalás egyik terepe volt. A Szövetség a mai napig szoros kapcsolatban van a szlovákiai magyar politikai elitel, a választások során többször deklarálta támogatását valamelyik magyar pártot.

nonprofit szervezeteket hoztak létre céljaik képviseletére. Mint Tóth Károly (2006) írja, megkezdődött a civil szféra „politikai birtoklásáért” folyó küzdelem. A szervezetek egy jellemző típusát képezik az ún. „(Cseh)szlovákiai Magyar...” szervezetek, amelyek szakterületükön monopolhelyzetre törekcszenek, külkapcsolataikban pedig a magyarországi és szlovákiai magyar politikai pártoknál keresik legitimitásukat, ami elsősorban a kisebbségi intézményrendszer számára megszerzett forrásokban testesül meg (uo.). A politikai pártok és a civil szervezetek közötti kapcsolatok erősíthetik a pártok legitimitását, növelhetik a civil szervezetek befolyását, ugyanakkor bizonyos esetekben árthatnak a civil szervezetek hitelességének.

A civil szféra és a politikai pártok közötti kapcsolatok, bár történtek rá kísérletek (Szlovákiai Magyar Értelmiségi Fórum, Millenniumi Fórum), nehezen intézményesültek (Tóth 2006). A legutóbbi évek fejleménye, hogy 2009-ben megalakult a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala, amely a kisebbségi intézmények, szervezetek, gazdasági társaságok, valamint magánszemélyek egyeztető fórumaként szándéka szerint érvényesíti ezek közös akaratát a hivatalos szervekkel szemben.⁷ A szervezet civil társadalomra vonatkozó célkitűzése éppen a kapcsolatok megerősítése a szektoron belül, valamint a szlovák és külföldi szervezetek irányába.⁸ A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala mintájára később a szlovákiai ruszin közösség is létrehozta a Szlovákiai Ruszinok Kerekasztalát.

Szlovákiában ugyanakkor a politikai elittel való kapcsolat a pártok versenye révén véleménykülönbségeket is rögzített a szlovákiai magyar civil szférában, amelyben elválnak egymástól az elsősorban a hagyományos kultúra és nemzeti identitás ápolásában aktív „nemzeti-konzervatív”, illetve a mindenekelőtt a gazdasági környezet javítására összpontosító „liberális” civil szervezetek. A két csoport bizalmatlansága pedig gyengíti a szervezetek együttműködését (Kováts 2009).

Erdélyben is megfigyelhető a nonprofit szektor és az RMDSZ kapcsolata, például az ifjúsági szervezetek esetén (Barna 2004), ugyanakkor ezzel ellentétes eredmények is születtek (Kiss 2010). Az adatok alapján a vajdasági szervezetekre is kevésbé jellemző a politikai szervezetekkel való kapcsolat (*Vajdasági civil stratégia* 2012).

A szervezetközi kapcsolathálózat-elemzés előnyei és dilemmái

A hivatkozott tanulmányok már rámutattak, hogy a kisebbségi intézményrendszer nem elszigetelt szervezetek összessége, és hogy az egyes szervezetek többé-kevésbé intenzív kapcsolatokat ápolnak nemcsak az adott szektorhoz tartozó szervezetekkel, hanem más szektorokhoz tartozó intézményekkel is. Ugyanakkor kevés információval szolgálnak arról, mi ezeknek a kapcsolatoknak az intenzitása, gyakorisága, illetve, ami még fontosabb, a tartalma és alapja: személyi átfedés, személyes ismeretség, különböző erőforrások áramlása, pályázati vagy projekt-együttműködés, erkölcsi támogatás, vagy más. A kapcsolatok mintázata a kapcsolat típusától függően változhat. A szakirodalom és a szervezeti vezetőkkel készített interjúk alapján annyi bizton állítható, hogy a szervezetek kapcsolatai olyan tőkét vagy erőforrást jelentenek, amelytől nem érdemes eltekinteni.

⁷ A szervezet azóta többek között több petíciót és tiltakozást karolt fel, aktív a kormányzati döntések véleményezésében, policy-javaslatok kidolgozásában, és jogsegélyszolgálatot működtet, valamint elérte, hogy a magyar közösséget képviselő pártok aláírják az ún. Szlovákiai magyar alapdokumentumot.

⁸ <http://kerekasztal.org/info> (letöltve: 2015. 03. 10.)

Amellett érvelek, hogy a kapcsolathálózat-elemzés módszere további fontos információkkal szolgálhatna. Meggyőződésem, hogy az intézményrendszer méretén, összetételén, bevételszerkezetén túl ennek az intézményrendszernek a struktúrája, a szervezatközi kapcsolatok mintázata ugyancsak fontos információkat nyújthat az adott kisebbségi intézményrendszerről, mint ahogy a hálózatban elfoglalt pozíció is az adott szervezetről. Ez igaz akkor is, ha figyelmünket csak a teljes intézményrendszer egy részére, például a civil szervezetekre összpontosítjuk. Ezeknek a – jogilag egyenrangú – szervezeteknek a hálózata felfedheti a szervezetrendszer belső informális struktúráját, hierarchiáját, láthatóvá és elkülöníthetővé válnak a központi és a perifériális szereplők, illetve azok az aktorok, akik speciális pozíciókat, elsősorban a már említett híd- vagy brókerszerepeket töltenek be a hálózatban. Ezen felül rámutathat és akár magyarázatot is adhat a szektoron belüli esetleges megosztottságokra. A más szervezetek bevonása révén ezután vizsgálhatóvá válik a civil szervezetek helye a teljes intézményrendszerben, és egyáltalán, hogy beszélhetünk-e elkülönült civil szféráról a kisebbségi intézményrendszereken belül, és ha igen, az hogyan kötődik a többi szférához. Vagy a kapcsolathálózat-elemzés is megerősíti Kiss Dénes feltételezését az alrendszeri betagozódás elsőbbségéről (Kiss 2006)?

Az eddigi, jellemzően egy-egy kisebbségre összpontosító kutatások mellett fontosnak tartom ezek összehasonlítását, és annak megvizsgálását is, hogy az egyes kisebbségi intézményrendszerek hogyan szerveződnek, melyek a központi szereplők, hogyan kapcsolódnak egymáshoz, illetve a többségi intézményrendszerhez, melyek azok a szervezetek, amelyek hidat képeznek közöttük.

Továbbá fontosnak ítélem az ún. negatív kapcsolatok bevonását is a vizsgálatba. Erre mindezidáig nem került sor, noha tovább árnyalhatná a hiányzó kapcsolatokat. A szervezetek képviselőivel készített interjúk során is megmutatkozott, hogy a személyes ellentétek gyakran megakadályozzák a szervezetek közötti együttműködést is. A személyes ellentétek pedig, mint az interjúk rámutattak, akár a létrejöttüktől kezdve kísérhetik egy-egy szervezet működését, korlátozva együttműködési lehetőségeiket, amennyiben más szervezetek vetélytársaként vagy pedig az ő tevékenységük kritikájaként fogják fel a szervezet létrejöttét.

Természetesen a kapcsolathálózat-kutatás sem univerzális csodaszer. A tanulmányban említett előnyök mellett számolnunk kell a módszer korlátaival. Egy nagyszámú szervezetből álló rendszer felmérése, főleg, ha több különböző típusú kapcsolatot kívánunk vizsgálni, rendkívül időigényes és költséges lehet. Természetesen dönthetünk amellett, hogy a szervezetek reprezentatív mintájának egocentrikus kapcsolathálózatának vizsgálatát végezzük el. Ennek további előnye a reprezentativitás, ugyanakkor a hálózatban elfoglalt pozícióról csak a teljes hálózat felméréssel kaphatunk pontos képet, utóbbi módszerrel a mintából van lehetőség megbecsülni a háló sűrűségét, a kapcsolatok reciprocitásának fokát, az adott szervezet centralitását (Kürtösi 2005), le kell azonban mondanunk a tágabb környezet, a kapcsolódó szervezetek egymás közötti kapcsolatainak hatásának vizsgálatáról. A reprezentatív mintán alapuló vizsgálatokban ugyancsak felmerül a mintavételi keret meghatározásának problémája. Mint láthattuk, mind a kisebbségi, mind a civil szervezet meghatározása számos problémát vet fel, ami nehezíti a mintavételi keret kialakítását. Az egy-egy hálózatra összpontosító kutatások azonban felvetik az általánosíthatóság kérdését.

Amennyiben valamely hálózat teljes körű felmérését tűzzük ki célul, központi jelentőségű az elemzési egységek lehatárolása, ami jellemzően területi vagy funkcionális alapon történt (Laumann–Galaskiewicz–Marsden 1978). A lehatárolás mindkét formája ugyanakkor felveti a határokon átnyúló kapcsolatok kezelésének kérdését (Kürtösi 2005). Feltételezhető-e, hogy a lehatárolás eredményeképpen a vizsgálatba bevont szervezetek egy

többé-kevésbé önálló rendszert alkotnak? Az általunk többé-kevésbé önkényesen meghúzott határokon átnyúló kapcsolatok jelentős mértékben megváltoztathatják a rendszer struktúráját, előfordulhat, hogy egy települési szinten periférikus aktor valójában centrális pozíciót foglal el egy nagyobb léptékű hálózatban, ám elsősorban a településen kívül működő szervezetekkel van kapcsolatban. Ennek kivédése érdekében a kapcsolathálózat határát gyakran a kapcsolatok sűrűségére, intenzitására alapozva húzzák meg. A kutató általi önkényes (nominális) lehatárolás elkerülésére másik mód az érintettek véleménye alapján történő lehatárolás (realista megközelítés-mód), tehát amikor az érintettek maguk állapítják meg, hogy kiket tartanak az adott közösséghez tartozónak (Kürtösi 2005). Peter V. Marsden további lehatárolási módként megemlíti a vizsgálatba bevont szervezetek néhány fokális szervezettől kiinduló hálóbdaszerű bővítését (Marsden 1990).

Számolnunk kell azzal is, hogy a válaszmegtagadás a klasszikus survey-vizsgálatokhoz képest a teljes hálózatot vizsgáló kutatásokban nagyobb problémát okoz, mivel az ezáltal kieső kapcsolatok jelentősen megváltoztathatják a hálózat struktúráját. Ez részben orvosolható, amennyiben a partnerszervezetek beszámolhatnak a nem válaszolókkal kialakított kapcsolataikról; elvész azonban az a lehetőség, hogy állításukat a másik szervezet válaszaival ütköztessük.

Összegzés és kitekintés

Tanulmányomban a szervezetközi kapcsolathálózat-elemzés nemzetközi szakirodalmát, illetve a módszer magyarországi adaptálására tett kísérleteket tekintettem át. Tettem ezt abból a meggyőződésből, hogy a kisebbségi intézményrendszerekről és az ezek részét képező civil szervezetekről való tudásunk nem lehet teljes, amennyiben ezeket a szervezeteket elszigetelten vizsgáljuk, és nem fordítunk kellő figyelmet a szervezetek más szervezetekkel és akár más szektorokkal kialakított kapcsolataira. A civil társadalom és a nonprofit szektor elméletei, illetve a kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó eddigi kutatások is mind alátámasztották, hogy ezek a szervezetek számtalan módon kapcsolódnak a környezetüket alkotó intézményekhez. Ezért írásomban amellett érveltem, hogy a kapcsolathálózat-elemzésnek, minden hiányossága ellenére, nagyobb teret kellene nyernie a kisebbségi intézményrendszerek vizsgálatában.

Az eddigi vizsgálatokból kiemelendőnek tartom a formális statisztikai és a kapcsolathálózat-elemzés egymást kiegészítő voltát, sőt a jövőben fontosnak vélem a formális statisztikai és kapcsolati jellemzők fokozottabb egymásra vonatkoztatását. A korábbi vizsgálatok célja elsősorban a hálózatok struktúrájának leíró vizsgálata, valamint a központi szereplők megtalálása volt, a jövőben nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a hálózatok, a létező és nem létező kapcsolatok magyarázatára.

Az eddigi kutatások – szektorközpontú szemléletmódjunktól adódóan – jellemzően külön vizsgálták a nonprofit szervezetek más nonprofit szervezetekkel kialakított kapcsolatait. Ugyanakkor a kisebbségi intézményrendszerek esetében az etnikai meghatározottság elsődlegessége a szektoriális megfontolásokkal szemben a különböző szektorokhoz és a más etnikai csoportokhoz tartozó szervezetekkel kialakított kapcsolatok integrált vizsgálatát indokolja. Erre az áttekintett magyarországi szakirodalomban Gerő és Fonyó (2013) tanulmányában láttunk példát, amelynek explicit célja volt a szektorok elkülönülésének vizsgálata.

Harmadik szempontként fontosnak ítélem a pozitív tartalmú kapcsolatok mellett a negatív kapcsolatok – például együttműködés elutasítása, konfliktusok – bevonását az elemzésekbe, ami jobban rávilágítana a hiányzó kapcsolatok jellegére. Láthattuk, hogy a kisebbségi intézményrendszerek átpolitizáltsága éles megosztottsághoz vezethet, ami véleményünk szerint csak a negatív kapcsolatok bevonásával vizsgálható érdeemben.

Kováts András vizsgálatának (2012) érdeme, hogy a kvantitatív adatfelvételt strukturált interjúkkal egészítette ki. A hálózatok jobb megértése érdekében követendőnek tartom a kvantitatív és kvalitatív megközelítések együttes használatát, ami módot ad annak elemzésére, hogy a hálózatok aktorai – különösen a befolyásos, központi vagy épp brókeri pozíciót elfoglalók – hogyan viszonyulnak a különböző jellegű kapcsolatokhoz vagy azok hiányához, milyen motivációk állnak ezek hátterében, hogyan értékelik, és hogyan élnek hálózati pozíciójukkal.

Irodalom

- Anheier, H. – Katz, H. (2004): Network Approaches to Global Civil Society. In Anheier, H. – Glasius, M. – Kaldor, M. (eds.): *Global Civil Society 2004–2005*. London: Sage, 206–221.
- Arato, A. – Cohen, J. (1984): Social Movements, Civil Society and the Problem of Sovereignty. *Praxis International*, 4, (3), 266–283.
- Arnold P. – Paksi B. (2010) Kábítószer problémával foglalkozó civil szervezetek kapcsolatai. *Addiktológia*, 4, 253–280.
- Barna G. (2004): Erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzése. *Erdélyi társadalom*, 2, 85–112.
- Bartal A. M. (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Bartal A. M. (2006): *A hálózatelemzés lehetőségei és gyakorlati konzekvenciái a nonprofit szervezetek vizsgálatában* – egy ernyőszervezet esettanulmánya alapján. Kutatási zárójelentés. <http://www.szulokalapitvany.tsoft.hu/digitalcity/servlet/PublishedFileServlet/AAABZNI/A+h%C3%A1l%C3%B3zatelemz%C3%A9s+ehet%C5%91s%C3%A9gei+%C3%A9s+gyakorlati+konzekvenci%C3%A1i+a+nonprofit+szervezetek+vizsg%C3%A1lat%C3%A1ban.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10.)
- Bartal A. M. – Molnár K. (2006) *Civil kapcsolati hálók az Ister–Granum Eurorégióban*. Kutatási jelentés. Esztergom. /Eurohíd-füzetek 2./ <http://www.istergranum.hu/tanulmanyok/civilkapcsolatihalok.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10.)
- Blénesi É. – Mandel, K. – Szarka, L. (szerk.) (2005): *A kultúra világa*. A határon túli magyar intézményrendszer. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bocz J. (2009): *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon*. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig. PhD értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/375/1/bocz_janos.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Borgatti, S. P. – Foster, P. C. (2003) The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology. *Journal of Management*, 6, 991–1013.

- Borgatti, S. P. – Mehra, A. – Brass, D. J. – Labianca, G. (2009) Network Analysis in the Social Sciences. *Science*, 5916. 892–895. http://www.bebbr.ufl.edu/files/Network%20Analysis%20in%20the%20Social%20Sciences_0.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Brass, D. J. – Galaskiewicz, J. – Greve, H. R. – Tsai, W. (2004): Taking Stock of Networks and Organizations: A Multilevel Perspective. *Academy of Management Journal*, 323, (6), 795–817.
- Cohen, J. – Arato, A. (1992): *Civil Society and Social Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dániel B. – Kiss D. (2014): A romániai magyar kulturális szervezetek erőforrásainak szociológiai vizsgálata. *Civil Szemle*, 12, (4), 71–106.
- Edwards, M. (2004): *Civil Society*. Cambridge: Polity Press.
- Edwards, M. (2011): Introduction: Civil Society and the Geometry of Human Relations. In Edwards, M. (ed.): *The Oxford Handbook of Civil Society*. New York: Oxford University Press, 3–14.
- Evers, A. (1988): Shifts in the Welfare Mix: Introducing a New Approach for the Study of Transformation in Welfare and Social Policy. In Evers, A. – Wintersberger, H. (eds.): *Shifts in the Welfare Mix. Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies* Vienna: European Centre for Social Welfare Policy and Research, 7–30.
- Evers, A. (1995): Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area. *Voluntas*, 6, (2), 159–182.
- Evers, A. – Olk, T. (1996) Wohlfahrtspluralismus – Analytische und normativ-politische Dimensionen eines Leitbegriffs. In Evers, A. – Olk, T.: *Wohlfahrtspluralismus. Vom Wohlfahrtsstaat zur Wohlfahrtsgesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH. 9–60.
- Fazekas M. – Sik D. (2007): *A magyarországi szakkollégiumok: érdekérvényesítés, forrásszerzés, kommunikáció*. Nemzeti Civil Alapprogram. Kutatási zárójelentés. http://szisz.hu/~tartalom/fajlok/03_05/03_07/A_magyarorszagi_szakkollegiumok.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Fennema, M. (2004): The Concept and Measurement of Ethnic Community. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30, (3), 429–447.
- Galaskiewicz, J. (1979): *Exchange Networks and Community Politics*. Vol. 75. London: Sage Library of Social Research.
- Galaskiewicz, J. – Krohn, K. R. (1984): Positions, Roles and Dependencies in a Community Interorganizational System. *The Sociological Quarterly*, 25, (4), 527–550.
- Galaskiewicz, J. (1985): Interorganizational Relations. *Annual Review of Sociology*, 281–304.
- Galaskiewicz, J. – Wasserman, S. (1993): Social Network Analysis. Concepts, Methodology, and Directions for the 1990s. *Sociological Methods & Research*, 11, (1), 3–22.
- Gerő M. – Fonyó A. (2013): Szektor, alszektor vagy nem szektor? *socio.hu*, 1. http://socio.hu/uploads/files/2013_1/2gero_fonyo.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Gerő M.–Kopper Á. (2011): A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata. A magyar civil-társadalom gyarmatosításának egy folyamatáról. In Dupcsik Cs. – Kovách I. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Haász N. (2010): *A Komárom–Esztergom megyei német nemzetiségi civil szervezetek kapcsolathálózati elemzése*. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Intézet.

- Hardy, C. – Phillips, N. – Lawrence, T. B. (2003): Resources, Knowledge and Influence: The Organizational Effects of Interorganizational Collaboration. *Journal of Management Studies*, 2, 321–347.
- James, E. (1987): The Nonprofit Sector in Comparative Perspective. In Powell, W. W. (ed.): *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*. New Haven: Yale University Press.
- Keane, J. (1998): *Civil Society*. Old Images, New Visions. Oxford: Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.
- Kiss D. (2006): Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle*, 3, (2), 139–154. http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2006_2_web.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Kiss D. (2010): *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010*. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségről Nr. 37. Cluj–Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale. http://www.ispmn.gov.ro/uploads/ISPMN_37_x_to%20web.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Kiss P. – Kovács Sz. – Máder M. (2004): *Roma ifjúsági szervezetek Magyarországon*. Zárótanulmány. http://ncsszi.hu/download.php?file_id=1390 (utolsó letöltés: 2015. 04. 07.)
- Kiviniemi, M. (2008): Conclusions: The state of our knowledge and future challenges. In Osborne, S. P. (ed.): *The Third Sector in Europe*. Prospects and Challenges. London – New York: Routledge, 357–370.
- Kováts A. (2012): *Migráns szervezetek Magyarországon*. Kutatási zárótanulmány. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet. <http://www.kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/migrans%20szervezetek%20zarotanulmany.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Kováts B. (2009): Szlovákiai magyar civil önszerveződési törekvések 1989 után. In Kötél E. – Szarka L. (szerk.): *Határhelyzetek II.: Kultúra, oktatás, nyelv, politika*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 148–170.
- Kürtösi Zs. (2005): A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In Letenyey L. (szerk.): *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció, 663–685.
- Laki T. (2012): *A hálózatelmélet kiterjesztésének lehetőségei*. Katolikus családos közösségek példája. PhD értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. http://www.nevtudphd.pte.hu/files/tiny_mce/Vedések/2012/disszertacio_lakitamasne.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Laumann, E. O. – Galaskiewicz, J. – Marsden, P. V. (1978): Community Structure as Interorganizational Linkages. *Annual Review of Sociology*, 4, 455–484.
- Lukács Gy. R. (2000): A roma nonprofit – a nonprofit roma. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 491–506.
- Marsden, P. V. (1990): Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, 435–463.
- Morauszki A. (2012): Az Illyés Közalapítvány Csemadok Szakmai Tanácsa támogatásainak elemzése (1996–2006). *Civil Szemle*, 1. 103–120. http://www.civilszemle.hu/downloads/cikkek/2012/30szam_2012_1_Morauszki_103-120.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

- Nagy M. – Tóth K. (2006): A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása. In Csanda G. – Tóth K. (szerk.): Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006), Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó. 241–256.
- Osváth L. (2005): Kapcsolathálózati elemzés zalai települések teleházaiban. In Csapó T. – Kocsis Zs. – Lannert T. (szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszék, 241–256.
- Provan, K. – Fish, A. – Sydow, J. (2007): Interorganizational Networks at the Network Level: A Review of the Empirical Literature on Whole Networks. *Journal of Management*, 33, 479–516. <http://tx.technion.ac.il/~wyair/479.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Salamon, L. M. – Anheier, H. K. (1995): *Szektor születik*. A nonprofit szektor nemzetközi összehasonlításban. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Salamon, L. M. – Anheier, H. K. – List, R. – Toepler, S. – Sokolowski, S. W. and Associates (1999): *Global Civil Society*. Dimensions of the Nonprofit Sector. Baltimore, MD: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Salomon, L. M. – Helm, L. C. – Chinnock, K. (2000): The Nonprofit Sector: For What and for Whom? Baltimore, MD: Johns Hopkins University. http://thirdsectorimpact.eu/site/assets/uploads/page/documents-for-researchers/CNP_WP37_2000.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Salamon, L. M. – Sokolowski, S. W. – List, R. (2003): A civil társadalom „világnézetben”. Budapest: Civitalis Egyesület.
- Seippel, Ø. (2008): Sports in Civil Society: Networks, social capital and influence. *European Sociological Review*, 24, (1), 69–80. http://home.vikenfiber.no/seippel/Seippel_SportNetworks.pdf (utolsó letöltés: 2015. 04. 07.)
- Seligman, A. B. (1992): Érvek a „civil társadalom” ellen. *Szociológiai Szemle*, 1. 75–80. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9201seligman.htm> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Tóth K. (2006): Szlovákiai magyar kulturális intézmények? In Csanda G. – Tóth K. (szerk.): Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006) Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 223–240.
- Vajdasági magyar civil stratégia (2012–2018)*. Szabadka, 2012. http://www.vajdasag.eu/pdf/vajdasagi_magyar_civil_strategia.pdf (utolsó letöltés: 2015. 04. 07.)
- Walcher, G. (1997): *Funktionsbestimmungen des Dritten Sektors*. Arbeitspapiere des Osteuropa-Institutes, Heft 14. Berlin: Freie Universität.
- Wizner B. – Bernáth G. (2002): Roma közélet és civil szervezetek. In Forray R. K. – Mohácsi E. (szerk.): *Eselvények és korlátok*. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék, 67–83.